

quaderns

COM PENSAR EL CANVI AVUI

COM PENSAR EL CANVI AVUI

APUNTS I PROPOSTES PER AL COMPROMÍS

Jesús Sanz

PRÒLEG: DIARI DEL CANVI EN UN CANVI D'ÈPOCA	3
1 VENTS DE CANVI EN UN MÓN EN TRANSFORMACIÓ	5
1.1 Context per al canvi	5
1.2 Trets que caracteritzen aquest “canvi d'època”	7
2 CANVI, PERÒ... QUIN CANVI?	
PENSEM LA TRANSFORMACIÓ SOCIAL I LES VIES DEL CANVI AVUI	9
2.1 Pensar el canvi enmig de la crisi de les utopies	9
2.2 Les possibles vies del canvi	12
3 QUÈ HI PODEM FER? UN RECORREGUT PER ALGUNS POSSIBLES ESPAIS	
QUE PERMETIN TREBALLAR A FAVOR DEL CANVI SOCIAL	17
3.1 La dimensió personal	17
3.2 La dimensió comunitària	20
3.3 De la dimensió comunitària a la dimensió sociopolítica	22
4 CONCLUSIONS I APUNTS FINALS	26
NOTES	28
QÜESTIONS PER A LA REFLEXIÓ	32

*“Per a la Luna,
que vindrà a aquest món al mateix temps
que aquest quadern vegi la llum.
Amb l’esperança de que visqui en un món millor.”*

“A l’Anna, per la seva paciència i estima.”

Jesús Sanz és professor d’Antropologia Social a la Universidad Complutense de Madrid. És membre de l’espai de consum responsable El Rincón Lento i d’altres organitzacions socials. Membre de l’equip de Cristianisme i Justícia, ha publicat conjuntament amb Oscar Mateos el quadern núm. 186, *Canvi d’època, canvi de rumb? Aportacions i propostes des dels moviments socials*.

Edita: Cristianisme i Justícia - Roger de Llúria, 13 - 08010 Barcelona
Tel.: 93 317 23 38 - E-mail: info@fespinal.com - www.cristianismeijusticia.net
Imprimeix: Ediciones Rondas S.L. - Dipòsit Legal: B 7777-2017
ISBN: 978-84-9730-391-0 - ISSN: 0214-6495 - ISSN (virtual): 2014-6574

Imprès en paper i cartolina ecològics - Dibuix de la portada: Roger Torres
Edició: Anna Pérez i Mir - Traducció del castellà: Núria García Caldés
Maquetació: Pilar Rubio Tugas - Març 2017

Protecció de dades: La Fundació Lluís Espinal us comunica que les vostres dades estan registrades a un fitxer de nom BDGACIJ, titularitat de la Fundació Lluís Espinal. Només es fan servir per a la gestió del servei que us oferim i per mantenir-vos informat de les nostres activitats. Podeu exercir els drets d’accés, rectificació, cancel·lació i oposició dirigit-vos per escrit a c/ Roger de Llúria 13, 08010 Barcelona.

PRÒLEG: DIARI DEL CANVI EN UN CANVI D'ÈPOCA

15 d'octubre de 2011. Al cap d'uns mesos de l'esclat del 15-M, centenars de milers de persones es manifesten en un miler de ciutats de més de vuitanta països dels cinc continents sota el lema "Units per un canvi global". En el manifest d'aquesta mobilització es convida la ciutadania a manifestar-se per «reclamar els seus drets i demanar una autèntica democràcia», i alhora es denuncia que «els poders establerts actuen en benefici d'uns quants i prou, sense escoltar la voluntat de la gran majoria i sense que considerin quins són els costos humans o ecològics»¹.

Desembre del 2013. El periodista Juan Luis Sánchez publica el seu llibre *Les deus marees del canvi*,² un text a cavall entre l'assaig i el reportatge en què reconstrueix la història de les marees i els moviments ciutadans que s'han anat constituint des del 15-M. El periodista fa un recorregut per les diverses mobilitzacions socials que s'han esdevingut des del 2011 en defensa de serveis públics com són la sanitat, l'educació o bé la gestió de l'aigua. Segons aquest periodista, les marees de protesta són un símptoma d'un sector creixent de la societat que reclama una més gran participació i que, al mateix temps, vol deixar de ser un simple espectador i passar a considerar-se protagonista de l'activitat política.

Gener del 2014. Desenes de ciutadans publiquen un manifest anomenat «Mover ficha: convertir la indignación en cambio político». I aquest manifest es converteix en el germen de Podemos, un partit que irromp amb èxit en les eleccions europees. També aquesta mateixa força política, al gener del 2015, convoca la denominada "Marcha del Cambio", que va concentrar desenes de milers de persones a Madrid.

Maig del 2015. Diverses forces i coalicions electorals guanyen les eleccions municipals en ciutats com ara Madrid, Barcelona, València, Saragossa o A Coruña, després d'apel·lar durant la campanya a la necessitat d'estendre "l'onada de canvi i mobilització popular". En moltes d'aquestes ciutats i, posteriorment, en d'altres es constituïran, doncs, els denominats "governos del canvi".

Segona meitat del 2015. Durant bona part de la precampanya de les eleccions generals de desembre de 2015, forces polítiques com ara el PSOE o Ciutadans enarboren constantment la bandera del "canvi", interessades a connectar amb un sector de la societat desitjós de nous horitzons en un context marcat per les conseqüències de la crisi econòmica, les polítiques d'austeritat i el deteriorament de la confiança en les institucions a conseqüència de la corrupció. Durant la precampanya, Ciutadans es presenta contínuament com el partit del "canvi tranquil", mentre que el PSOE, ja en les converses posteriors a les eleccions del març del 2016, parla de la necessitat de formar un "govern per al canvi".

Juny del 2016. Els ciutadans britànics decideixen en referèndum iniciar el procés per abandonar la Unió Europea. L'endemà, les portades de diferents diaris parlen de les repercussions d'aquesta consulta, i al mateix temps diaris com ara *El País* destaquen que el referèndum britànic força la UE a emprendre un "canvi de rumb". Però no és aquest l'únic fet que obliga a repensar el projecte europeu. També durant els darrers anys hem vist com moviments de caràcter independentista, com és el cas del referèndum escocès de setembre de 2014 o del procés català, que va començar el 2010, han tensat les costures del que és possible en l'actual sistema sociopolític.

Gener del 2017. En el seu discurs de presa de possessió com a president dels Estats Units, Donald Trump afirma que, amb el seu mandat, comença "un moviment molt especial per al canvi".

"Canvi global", "marees del canvi", "canvi polític", "governos del canvi", "canvi tranquil", "canvi de rumb"... Com s'ha vist, la paraula canvi ha estat una de les més repetides i que més present ha estat en el debat social i polític i la que més s'ha repetit. I com es pot veure en algunes de les cites anteriors, la paraula canvi és invocada per actors molt diferents que, a partir d'un malestar per l'estat de les coses, apelen a prendre camins diferents que es bifurquen a nivell social i polític.

Així, ens trobem davant d'una realitat en què el malestar fa de combustible per a l'acció i actua com si fos energia de transformació social;³ i molta població indignada –que sovint ha patit prèviament un declivi econòmic– concentra les seves il·lusions envers el projecte col·lectiu que els ofereix esperança i/o seguretat sota la promesa que les coses canviaran.

El canvi –si ens hi acostem des d'una mirada polièdrica– i la transformació social són els temes centrals sobre els quals volem reflexionar en aquest quadern, i això en un moment en què cada vegada més sembla que el curs de la història es va accelerant. Així, en les pàgines que segueixen proposem un acostament a aquesta noció des de tres perspectives.

En primer lloc, reflexionarem sobre el moment actual considerant alguns dels esdeveniments polítics més rellevants dels darrers anys.

En segon lloc, intentarem una aproximació al sentit que la noció de canvi i transformació té en l'actualitat amb un acostament a les diferents vies d'actuació de què disposem per a la seva consecució.

Finalment, ens apropem a àmbits des dels quals es pot treballar pel canvi i la transformació social també amb una mirada esperançada sobre la realitat, encara que de vegades no sigui especialment fàcil. Aquesta darrera part, ja en clau més personal, es planteja inspirar i animar a treballar des de l'esfera quotidiana, tant des de la nostra individualitat com a partir de la dimensió col·lectiva, i contribuir a gestar una nova realitat més digna per a tothom.⁴

1 VENTS DE CANVI EN UN MÓN EN TRANSFORMACIÓ

Aquests darrers anys hem anat assistint a importants esdeveniments i transformacions socials i polítiques que van modificant les coordenades que regien les nostres vides a nivells diferents. Si bé alguns d'aquests processos venen de més enrere, sembla clar que, mirant la realitat amb una certa perspectiva, la crisi financera del 2008 es veu com un punt d'inflexió i una data de referència inevitable per entendre molts dels esdeveniments que han tingut lloc a nivell estatal, europeu i mundial.

1.1 Context per al canvi

Si recapitem alguns dels esdeveniments més destacats, veurem que, a nivell estatal, les eleccions del 2016 semblen haver culminat –si més no de moment– un llarg cicle polític l'inici del qual es podria situar al 2008. En el context espanyol, la crisi del sistema financer, la gestió poc equitativa que se'n va fer⁵ i les denominades “polítiques d'austeritat” imposades per part de la denominada “troica europea” van portar a un fort augment de la desocupació i la desigualtat, i a un creixent descontentament de grans sectors de la població, que s'ha vist empobrida

mentre es dedicaven ingents quantitats de diners públics a rescatar el sistema bancari.⁶

El malestar acumulat va fer eclosió socialment el 15 de maig de 2011 amb la manifestació que va donar lloc a les acampades a la plaça del Sol a Madrid i que situava al centre de la protesta el sistema financer i el funcionament de la democràcia del moment. Després, va arribar la descentralització del moviment en assemblees sorgides en moltes localitats i barris, l'enfortiment d'altres moviments socials ja existents com ara la lluita contra els desnonaments de la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca, i el sorgiment dels mesos

següents de les mareas ciutadanes en defensa dels serveis públics. I no oblidem les anomenades “Marxes de la Dignitat”.⁷

Tot aquest malestar social i les mobilitzacions posteriors van trobar una traducció electoral a partir de les eleccions europees del 2014. Aquesta convocatòria va suposar l'emergència d'una nova força, Podemos, i un important retrocés electoral del PP i del PSOE. I a continuació, les eleccions municipals i autonòmiques del 2015 van comportar una modificació substancial del mapa polític en moltes grans ciutats amb l'arribada al govern de forces emergents de caràcter progressista i municipalista. Tot plegat, unit al declivi del bipartidisme, evidencia el desig de canvi polític d'amplis sectors socials. Finalment, després d'unes primeres eleccions generals —que van manifestar un fort retrocés del bipartidisme, una nova repetició electoral i mesos de bloqueig—, el govern que es formà a la fi del 2016 d'alguna manera posa punt final al llarg cicle electoral iniciat l'any 2014 i al cicle de mobilització social que va començar el 2011. I mentrestant, continuem, en un context en què la fractura social es normalitza i no sembla que remeti i la fi de la crisi i la recuperació no arriben a les llars, i en què la pobresa es va fent crònica, l'ocupació que es genera és molt precària i la manca d'oportunitats és la ordenada que caracteritza el futur dels més joves.⁸

En el pla europeu, molts dels esdeveniments més destacats que han tingut lloc els darrers anys també troben el seu origen en la crisi financera del 2008 i en les conseqüències econòmiques i polítiques que va comportar. La

crisi va generar una forta recessió als països de la Unió, que al seu torn els va obligar a oferir ajut al sistema bancari, la qual cosa va comportar un augment important del deute.

Però, a més, en el context europeu, la crisi i la imposició posterior de les polítiques d'austeritat han tingut altres repercussions. En primer lloc, la crisi ha posat de manifest la fallada del disseny institucional de l'euro fins al punt que n'ha fet perillar l'existència. En segon lloc, la crisi ha comportat un augment de l'esquerra socioeconòmica entre el nord i el sud d'Europa, la qual cosa ha suposat una creixent divergència política entre aquestes zones que ha estat conseqüència dels interessos contraposats, a la vegada que ha evidenciat la incapacitat de la UE per donar una resposta coordinada i solidària a la situació plantejada.

A més, la gestió de la crisi ha induït una important pèrdua de legitimitat del projecte comunitari que s'ha expressat de maneres diferents, com la sortida de la Gran Bretanya de la Unió Europea o l'aparició de partits antieuropeistes i euroescèptics en molts països de la Unió.

Finalment, la crisi de refugiats ha evidenciat la falta d'operativitat de la Unió Europea per donar resposta a aquest fenomen amb eficàcia, com també ha mostrat la seva incapacitat de donar respostes institucionals basades en els valors de solidaritat i respecte als drets humans, uns aspectes que —se suposa— estaven en concordança amb els valors fundacionals de la Unió.

Tot això ha fet que el mateix procés de construcció europea sigui àmpliament qüestionat i que el futur de la Unió estigui avui en dubte més que

mai. En darrer lloc, assistim arreu del món a un auge del nacionalisme amb un màxim exponent: el nou president dels Estats Units, Donald Trump. En aquest sentit, cal destacar l'aparició de líders en nombrosos països –als Estats Units, però també a la Gran Bretanya, Rússia, la Xina o Turquia entre d'altres– les formes d'apel·lació política dels quals estan dominades per una retòrica marcada amb un populisme i un nacionalisme agressiu en què les reivindicacions a la nació, a la comunitat identitària i la defensa de les fronteres es presenten com a prioritàries.

Per a molta gent, l'èxit d'aquests líders es basa sobretot a haver connectat amb les frustracions i les pors de sectors extensos de la població –principalment classes mitjanes que perden pes específic– que perceben en la globalització neoliberal la principal culpable de la situació en què es troben. Al seu torn, aquests sectors veuen en aquesta globalització i en la immigració uns elements de risc que fan perillar la seva identitat nacional i els seus valors tradicionals.⁹ Aprofitant el context, el malestar ha estat canalitzat per líders pròxims a l'extrema dreta no exempts d'autoritarisme que, invocant la por –al terrorisme o a l'estranger, per exemple–, i presentant-se sovint com no pertanyents a les elits, afirmen que poden oferir protecció i seguretat als ciutadans que consideren que són part de la comunitat nacional.¹⁰ Amb això, es busca capitalitzar la reacció d'una ciutadania davant d'unes elits dirigents a qui consideren desconnectades de les seves problemàtiques.

Tot i que encara és aviat per valorar les repercussions d'aquest fenomen a mitjà termini, a partir de les primeres

mesures adoptades per Donald Trump sí que sembla que es dedueix que estem assistint a canvis significatius en el panorama polític. Entre els girs més importants podem esmentar el repunt de les polítiques proteccionistes a nivell nacional, la reconfiguració de les aliances polítiques establertes en l'ordre internacional¹¹ i la posada en pràctica de mesures de fort caràcter xenòfob o antiimmigració que ens qüestionin si no estem assistint a l'emergència d'un neofeixisme emergent.

Sigui com sigui, cal contextualitzar aquests esdeveniments recents en el marc d'altres transformacions profundes que s'han esdevingut –sobretot des dels anys setanta i després de la crisi del petroli i l'inici de l'última revolució tecnològica en el context de globalització–, i que han modificat substancialment les coordenades que regien l'ordre social i la vida quotidiana.

Com ja vam assenyalar en un text anterior,¹² estem assistint a un “canvi d'època” en què es detecten discontinuïtats importants respecte al que fèiem i vivíem i el que fem i vivim en l'actualitat, però sense la capacitat d'albirar coordenades de futur.

1.2 Trets que caracteritzen aquest “canvi d'època”

En primer lloc, cal assenyalar la fi de l'anomenat “contracte social”, un pacte tàcit entre capitalisme industrial i treball que va donar forma als “estats del benestar”. Sota aquest concepte s'atorgava a l'Estat un paper redistributiu i corrector de la desigualtat generada per l'economia de lliure mercat

a través d'un sistema fiscal determinat i el desplegament de polítiques socials dirigides a establir un seguit de drets socials considerats universals. Aquest marc, que atorgava a l'Estat una mena de contrapoder, ha anat derivant progressivament –i més encara a partir del 2008– cap a un procés marcat per les retallades en despesa social, la privatització i la mercantilització de sectors fins llavors públics i per la imposició de polítiques d'austeritat.

En segon lloc, hi ha el «divorci entre poder i política» que s'ha esdevingut les últimes dècades, en paraules de Zygmund Bauman. En el context de la globalització, l'Estat-nació ha estat incapaç de controlar i regular l'activitat financera promoguda per uns mercats que operen en l'ordre global i en els quals el crèdit i el deute es converteixen en dispositius disciplinadors envers els països, la qual cosa ha generat una asimetria creixent entre l'esfera reguladora de l'Estat i el marc d'actuació del poder financer. O, dit d'una altra manera, entre una política que encara es juga en el mapa ja obsolet dels estats-nació i el desplaçament que s'ha donat del poder cap a unes esferes financeres que operen globalment. En paraules de Bauman: «Avui tenim un poder que s'ha tret del damunt la política i una política desposseïda de poder. El poder ja és global; la política continua sent llastimosament local». ¹³ I és precisament la crisi de les institucions atrapades en un context encara territorial o nacional el que es troba en

la base de fenòmens com ara l'emergència de les retòriques identitàries o nacionalistes ja esmentades.

En tercer lloc, la globalització ha facilitat la mobilitat del capital i ha afavorit que aquestes grans corporacions busquin, i trobin, la mà d'obra més barata possible que permeti rebaixar els processos de producció. Les deslocalitzacions industrials han suposat un procés d'industrialització dels països del Sud, alhora que la desindustrialització, almenys parcial, de molts països del Nord ha desembocat *de facto* en una «divisió internacional del treball», ¹⁴ la qual cosa ha comportat un augment de la desocupació i un cert procés global d'igualació a la baixa dels salaris, el poder adquisitiu i les condicions socials entre els països occidentals i els països emergents.

I ja en darrer lloc, cal destacar que tots aquests processos s'han vist acompanyats pel triomf d'un pensament neoliberal, ¹⁵ el relat dels quals es pot resumir en poques paraules: individualisme, llibertat de mercat i estat mínim. Aquest relat va ser popularitzat per Margaret Thatcher qui, sota l'acrònim TINA –sigles en anglès de “There is no alternative”–, destacava que el mercat, el capitalisme i la mundialització eren fenòmens necessaris i negava tota possibilitat alternativa al davant d'aquesta mirada de la realitat.

La difusió d'aquestes idees en el pla mediàtic i acadèmic ha creat un sentit comú que ha estat hegemònic en el pla ideològic les últimes dècades.

2 CANVI, PERÒ... QUIN CANVI? PENSEM LA TRANSFORMACIÓ SOCIAL I LES VIES DEL CANVI AVUI

Davant l'afirmació que "no hi ha alternativa", que nega la possibilitat d'altres camins en l'estat actual de les coses, ens endinsarem a reflexionar sobre com podem pensar el canvi i la transformació social en el context actual. Posteriorment, analitzarem quines són les vies del canvi que es poden explorar i transitar en aquest mateix context.

2.1 Pensar el canvi enmig de la crisi de les utopies

En endinsar-nos en la qüestió del canvi social, el primer que observem és que la caiguda del Mur de Berlín i el fracàs del denominat "socialisme real" va coincidir també amb una crisi de les utopies emancipadores.¹⁶ Unes utopies que, com assenyala Paul Ricoeur,¹⁷ actuen en un sentit "constitutiu", com un refugi extern des del qual es pot contemplar el nostre propi sistema cultural i com un espai en què queden exposats als nostres ulls no tan sols el camí existent, sinó infinitat de rutes possibles.

Tornant a la crisi de les utopies, les darreres dècades es constata l'absència d'un relat alternatiu que alimenti

l'acció transformadora, a diferència del que va succeir durant la major part del segle xx, per exemple amb el socialisme. N'és una prova que en els moviments socials crítics amb la globalització neoliberal i els diferents fòrums socials mundials celebrats des de finals dels anys noranta s'afirma que "un altre món és possible" sense arribar a precisar com ha de ser aquesta alternativa. I no obstant això, podem advertir que la crisi financera del 2008 i les conseqüències que ha comportat han fet que el debat de les alternatives al sistema actual sigui més viu i present que mai.

D'altra banda, i en relació a la qüestió de com s'esdevenen aquests processos de transformació social, cal

assenyalar que hi ha un cert gir en la manera que aquests nous camins han de ser pensats. Segons el Seminari Taifa,¹⁸ a inicis del segle XXI la transformació social ha de ser concebuda d'una manera dinàmica, flexible i oberta a la construcció permanent.

Aquesta concepció s'allunya força de la que va perdurar durant els períodes de la societat industrial i la major part del segle XX, en què es considerava que la construcció d'una alternativa havia de partir d'un disseny del tot elaborat, compacte i coherent de com havia de ser el canvi, i que contemplava els partits i els sindicats en qualitat d'agents que havien d'encapçalar l'intent de transformació d'acord amb les directrius i el pla que s'establia.

D'aquesta manera, des d'una concepció flexible del canvi que es planteja traçar «rutes sense mapa»,¹⁹ es dona la mateixa importància al procediment per avançar que al resultat final. Es considera que la construcció de les alternatives, més que un disseny tancat i previ, ha de ser un procés en construcció contínua, elaborat pel cos social de baix a dalt a partir de la interconnexió i la suma d'iniciatives diferents, i l'assaig i l'exploració de noves formes de confluència que es vagin agregant a partir d'objectius compartits. Una idea similar és l'expressada per Emilio Santiago Muíño, que destaca que la transformació social ha de partir «d'una realitat en xarxa viva i molt diversa que entrellaça confluències i aliances d'una pluralitat de col·lectius i actors socials extremament diversos».²⁰

A més, també hi ha un gir en la reflexió sobre quin tipus de subjecte ha de protagonitzar el canvi social. En les visions més «clàssiques» i ortodoxes

d'aquest canvi, influenciades per les idees de la modernitat i la creença en el progrés permanent com a motor de la història, nombroses vegades el canvi s'ha vinculat a la fe en l'aparició de "l'home nou" que protagonitzaria el procés. Tanmateix, aquesta visió cada cop és més rebutjada i s'assumeix que, lluny d'aquesta figura mitificada de "l'home nou", la transformació social sorgeix des de l'obertura de processos d'apoderament col·lectius, democràtics i des de baix, iniciats per subjectes, grups i col·lectius en cooperació i guiats per un imaginari de valors diferent de l'hegemònic i en els quals el procés de canvi personal i global es produeix de manera complementària.

Finalment, i concretant una mica més els elements que han d'estar presents en aquesta hipotètica proposta d'emancipació social, podem assenyalar quatre grans eixos fonamentals:

- *L'aposta per una societat que avança cap a l'equitat i la justícia social.* En un context en què la desigualtat va arribant a uns nivells escandalosos,²¹ es fa necessària una aposta decidida per l'establiment de mecanismes de redistribució social com ara una fiscalitat justa, la lluita contra els paradisos fiscals, l'establiment de serveis públics de caràcter universal i altres possibles mesures (salaris mínims i màxims, etc.). D'altra banda, seguint el que autors com ara Nancy Fraser²² han plantejat, la recerca de la justícia social ha d'incorporar no tan sols una concepció bidimensional que aporti tant la dimensió redistributiva associada a un repartiment més just dels recursos i la riquesa, com

aquells aspectes relacionats amb l'acceptació i el reconeixement de les diferències i les múltiples identitats en un món cada vegada més complex.²³

- *Una proposta que aprofundeixi en la democràcia i la participació ciutadana.* Els darrers anys hem anat percebent com les democràcies es van reduint cada cop més a un pla merament procedimental: els representants que triem fan gala d'una mínima capacitat d'actuar sobre el futur real de les societats, i això per la subordinació evident dels espais de representació polítics al poder financer. D'aquesta manera, assistim a un buidat creixent de la capacitat de la ciutadania per influir en la política més enllà de la participació electoral, la qual cosa, al seu torn, ha generat més desafecció envers l'àmbit polític.

En aquest context, cal passar d'una «democràcia de baixa intensitat» a una «democràcia d'alta intensitat»²⁴ que vagi molt més enllà de l'elecció de governants i que es presenti associada a l'obertura de «processos de participació i autogovern sobre la base de béns comuns i drets socials que s'enforteixen des de les institucions socials».²⁵ Una democràcia, en definitiva, que assumeixi que parlar de política és referir-se a la capacitat de donar resposta als problemes col·lectius, i que combini la lògica representativa amb la creació d'espais de deliberació.

- *La necessitat de donar resposta davant el context de crisi ecològica i de civilització en què ens trobem.* El nostre món ha heretat de la mo-

dernitat una concepció antropocèntrica de la realitat en què la natura és pensada com una realitat externa a l'ésser humà i al seu servei, i des d'aquesta concepció utilitària i instrumental de la natura s'han desenvolupat disciplines com ara l'economia.²⁶ Això fa que la concepció econòmica dominant parteixi d'una premissa falsa, la que assegura que el creixement il·limitat és possible i alhora ho fa ignorant els límits materials i humans de la Terra. Aquesta tendència, a més, s'ha vist acompanyada i agreujada per la lògica d'acumulació capitalista, la seva expansió a través d'un consum sense límits, i la lògica d'un sistema econòmic depredador dels recursos que inevitablement necessita extreure matèries primeres, fabricar objectes, consumir energia i generar residus per créixer.

En aquest escenari en què el risc de col·lapse ecosocial cada vegada és més probable, la construcció de qualsevol proposta de transformació social ha de passar per una societat que assumeixi els límits del planeta i construeixi un ideal compartit de vida deslligat de l'acumulació constant de béns materials i vinculat a una vida més comunitària i senzilla.²⁷

Aquest repte enorme passa per un imprescindible canvi cultural i una ruptura amb l'imaginari dominant que recreï altres formes de felicitat que no passin per la possessió i l'ús intensiu dels recursos.²⁸

- *Qualsevol proposta de transformació social s'ha de basar en una economia al servei de les persones que permeti desenvolupar totes les*

capacitats per a una vida digna, ha de ser una economia estructurada amb la plena participació de les persones. La construcció d'aquesta alternativa requereix: a) construir una economia en què l'organització del treball respongui a les necessitats de la vida i de l'atenció a les persones, i no a les necessitats del procés d'acumulació del capital com és el cas actual; b) garantir un mínim vital que permeti viure amb dignitat a tothom, i c) construir una economia que s'ajusti als límits imposats del planeta i que, alhora, assumeixi que la justícia ambiental i la justícia social són àmbits indisociables.

Davant d'aquesta última qüestió, de com esbossar una economia diferent, cal preguntar-se si una iniciativa així té cabuda en una economia capitalista. La realitat d'un sistema que és incapaç de satisfer les necessitats bàsiques de totes les persones i preservar les condicions ambientals de la Terra, ens fa ser pessimistes davant d'aquesta possibilitat, fet que s'afegeix al fracàs previ d'algunes iniciatives anteriors que apostaven per «refundar el capitalisme»²⁹ sobre bases ètiques.

Més aviat sembla necessari avançar cap a un altre mode de producció més just, democràtic i sostenible. I que la transició envers aquest nou sistema segurament ha de néixer a l'interior mateix del capitalisme,³⁰ potser com a producte de la suma i el creixement de milers d'iniciatives socials i comunitàries sorgides en nombrosos àmbits en funcionament de les quals no es basa en la lògica de l'acumulació capitalista.

Una mena de postcapitalisme que, partint de premisses com són la cooperació, l'equitat, la participació o el compromís amb l'entorn aposti per donar respostes col·lectives als reptes enormes a què ens cal fer front. I és que, malgrat que no hi hagi un relat alternatiu definit que es contraposi al “no hi ha alternativa” i a la crisi de les utopies, hi ha una consciència creixent que ens diu que les coses no van bé, i creix el nombre de partidaris que comparteixen la necessitat de transitar per camins diferents davant la gravetat de la situació actual.³¹

2.2 Les possibles vies del canvi

Si fem un pas més en la nostra argumentació, podem preguntar-nos per les formes d'actuació per avançar cap a aquesta hipotètica transformació social. A grans trets, identifiquem tres possibles vies o formes d'actuació: la via de la creació de contrapoders socials, la via institucional i l'aposta per la mobilització popular no violenta.³²

2.2.1 La via dels contrapoders socials

La via dels contrapoders socials es basa en la creació d'espais d'autonomia que apostin per lògiques basades en els principis de solidaritat, cooperació i col·laboració en diversos sectors de la vida quotidiana i que es basin en principis de solidaritat, cooperació i col·laboració. Mitjançant aquesta via, es vol que aquest tipus d'iniciatives —que es basen en maneres de fer no

capitalistes— actuïn a manera d’“illes” que s’expandeixen, es connecten i es vinculen entre si progressivament.

Així, aquesta via aposta pel «mètode de l’esquerra»,³³ i per esquerra s’entén «la creació perfectament compartida d’un espai o moment en què afirmem una manera de fer diferent»³⁴ que contraposa, aquí i ara, una lògica diferent de la lògica del capitalisme. Així, es vol actuar en els espais intersticials del capitalisme creant iniciatives que cobreixin necessitats sorgides a partir de l’organització col·lectiva amb l’objectiu d’“eixamplar l’esquerra” i amb l’objectiu més o menys implícit de «canviar el món sense prendre el poder».³⁵ Aquest tipus de lògiques es pot trobar en molts projectes sorgits en sectors com el de l’economia social i solidària, les cooperatives d’energia renovable, els grups de consum, els horts comunitaris o els centres socials autogestionats, en gran manera per l’impuls post 15-M que va animar molts col·lectius a passar de la protesta a la proposta.

I aquesta via presenta alguns avantatges. El principal és mostrar que, tot i que es planteja com un projecte a llarg termini, no cal esperar que ja s’hagi esdevingut la transformació de tota la societat per iniciar petites experiències de canvi, de manera que aquestes accions es converteixin en laboratoris que anticipin i experimentin altres maneres de fer diferents de les hegemòniques.

A més, aquestes experiències tenen un important component moralitzador que, al seu torn, afavoreix que es creïn processos de socialització en valors alternatius que d’alguna manera transformen les persones que hi participen. Amb això, no s’ha de menystenir la

importància pedagògica i el potencial emancipador que aquest tipus d’espais presenten pel fet que mostren, amb l’exemple pràctic, que el canvi és possible.

Tanmateix, també hi ha limitacions i crítiques associades a aquesta via. La principal té a veure amb el potencial d’extensió d’aquest tipus d’iniciatives i les possibles limitacions de creixement que poden presentar més enllà d’un llinar determinat.

D’altra banda, la mirada sobre aquestes iniciatives no ens ha de fer caure en una “il·lusió social”³⁶ que faci creure que es poden protegir dels marcs institucionals i els moments electorals. Cal tenir en compte la importància d’aquests marcs, que poden afavorir o dificultar la posada en pràctica de projectes d’aquest tarannà.

Finalment, aquestes iniciatives, si bé poden ser útils per resoldre necessitats col·lectives, sembla que planteegen serioses limitacions quan es tracta d’obtenir canvis de caràcter estructural o en la seva capacitat efectiva de redistribuir la riquesa més enllà d’una escala determinada. Per tot plegat, cal preguntar-se si en recórrer exclusivament a aquesta via es dificulta la implementació de canvis profunds que, potser, només podrien ser sobrepassats a partir del que s’anomena «assalt a les institucions».³⁷

2.2.2 *La via de les institucions*

La segona via és la més coneguda i la que més ha predominat durant el segle xx. Es refereix a l’intent de canviar la societat a través de la via institucional, amb el qual es vol arribar a controlar

les institucions per la via electoral i mitjançant la forma de partit polític.

Aquest punt de vista assumeix que només des de les institucions es poden donar certs canvis –per exemple promulgant lleis, o a partir de l'establiment d'una fiscalitat que permeti una redistribució equitativa de la riquesa–, alhora que es considera que el control institucional pot ser un element que acceleri els processos de canvi i de transformació social.

No obstant això, triar exclusivament aquest camí no està exempt de riscos. Des de la perspectiva de la transformació social, apostar per la participació electoral o l'activitat política en les institucions comporta el risc de subordinar tota l'acció col·lectiva a la lògica electoral, la qual cosa pot degenerar a mitjà termini en una dinàmica de desmobilització social i un allunyament de la base social que dona suport al canvi. A més, des d'aquesta mateixa perspectiva no s'ha de menystenir tampoc el risc de burocratització que pot existir quan s'aposta per la via institucional. Tot plegat ens porta a cridar l'atenció sobre la necessitat de no caure en una "il·lusió estatista" que redueixi tota l'acció política a l'acció de l'Estat i al pla institucional, com ja ho advertia Daniel Bensaid.³⁸

2.2.3 La via de la participació popular no violenta

Per completar aquest recorregut, i atès que l'acció política no acaba en el pla institucional, l'última proposta seria la participació popular no violenta.

Aquest procediment aposta pel canvi a través d'una mobilització social

sostinguda, de caràcter disruptiu i amb l'expectativa que sigui generalitzada. Segons han destacat estudiosos de l'acció col·lectiva, perquè aquesta acció sigui útil és necessari que les persones se sentin agredides per una situació que atribueixen a un sistema o govern, que creguin que l'acció col·lectiva pot contribuir a solucionar aquesta situació més que la seva actuació individual, i que identifiquin en aquest procés un "nosaltres" en oposició a un "ells", els culpables de la situació.

Sovint, aquest camí permet introduir nous temes en l'agenda política i centrar-hi l'acció social, per bé que normalment, i perquè sigui efectiva, s'assumeix que cal començar per campanyes amb objectius que es consideri que són factibles a curt termini. D'aquesta manera, és més fàcil que l'acció col·lectiva sigui considerada útil i suposi un incentiu perquè els participants continuïn treballant de manera conjunta, alhora que augmenta la consciència sobre el motiu pel qual es lluita.

Sovint també, la mobilització popular va acompanyada de l'estratègia de la no violència, una estratègia caracteritzada per la persuasió moral, la capacitat pedagògica i la pressió social. Segons García Jané,³⁹ aquesta estratègia es basa en tres principis:

- El principi de no cooperació, que parteix de considerar que la gran debilitat de l'adversari és que depèn de nosaltres.
- El principi de coherència, des del qual els mitjans són part de la finalitat, la qual cosa implica tota renúncia a la violència en qualsevol de les seves formes com a mètode.

- El principi d'aïllament, pel qual es busca aïllar l'oponent guanyant el suport de la majoria social i d'aquelles persones que es volen mantenir "neutrals" davant del conflicte.

Així, aquesta estratègia busca practicar noves formes d'acció que descolloquin els poders dominants, alhora que cerquen teixir aliances socials extenses que, al seu torn, permetin augmentar la participació en la protesta. El fenomen de les acampades posteriors a l'15-M seria un bon exemple en aquesta direcció, com també molts altres exemples històrics.⁴⁰

Finalment, dins les limitacions que presenta la via de la mobilització popular, hem d'assenyalar les dificultats que acostuma a tenir en moltes ocasions prolongar i sostenir un temps considerable una mobilització entre la població. A més, sovint amb la mobilització popular no n'hi ha prou per forçar un canvi, de manera que ens hem de demanar si recorrent únicament a aquesta via no es xoca amb una mena de sostre de vidre, i que per superar-lo cal triar altres camins.

2.2.4 La necessitat de pensar el canvi i les seves vies de manera interconnectada

Com acabem de veure, l'aposta exclusiva per cadascuna de les estratègies proposades no està exempta de riscos i limitacions. Per això, cal tenir en compte que, si bé les diferents vies poden ser complementàries i és possible que hi hagi connexions entre elles, cadascuna obeeix a lògiques i a temps diferents. Pensem, per exemple, en te-

màtiques que són objecte d'acció dels moviments socials com ara l'ecologia i les dificultats que es poden donar en adoptar mesures concretes des del pla institucional per manca de suport d'una majoria social, posem per cas en restriccions a l'ús de vehicles privats o l'obligatorietat de la recollida selectiva de residus.⁴¹

Una altra qüestió important és la relacionada amb les connexions que es presenten entre les escales local, estatal i supraestatal. El marge escàs de maniobra de què disposen els ajuntaments actualment, o les dificultats que va trobar el govern de Syriza a Grècia per dur a terme el seu programa a causa de les imposicions marcades des de la Unió Europea serien dos bons exemples de les interrelacions i les possibles dificultats que es poden plantejar entre escales d'actuació diferents.

D'una manera semblant, cal ressenyar les dificultats que moltes iniciatives socials troben per estendre's a partir d'un determinat llindar sense comptar amb suport institucional.

Tot això fa que ens reafirmem en el fet que qualsevol procés de canvi social ha de ser pensat de manera interconnectada entre les diferents escales d'actuació, tenint en compte les complementarietats que es poden donar entre la diversitat de vies presentades.

Així, és possible pensar que el canvi institucional és necessari però no suficient; més encara, si es té en compte que en el context actual el paper de l'Estat com a principal eix vertebrador de les relacions econòmiques i socials està força debilitat. Més aviat afirmo que una transformació profunda només pot sorgir des de l'obertura de processos

socials que vagin més enllà de l'institucional almenys per dues raons.

En primer lloc, perquè només des de l'organització de la societat civil –amb un suport decidit a nivell institucional–, es poden generar iniciatives que contrarestin el poder de diversos agents privats, que el tenen a conseqüència de la gran concentració del mercat en sectors estratègics com el de l'alimentació –en el qual set empreses controlen el 75% de la distribució alimentària a Espanya–,⁴² l'energia, el sector farmacèutic o el de les finances.⁴³

En segon lloc, cal fer referència al fet que els canvis en qüestions com són les formes de vida o els valors que orienten els nostres comportaments en la vida de cada dia s'estructuren fonamentalment en espais de socialització allunyats dels llocs centrals de la representació i el poder. Cal destacar, com assenyalen Della Porta i Diani, que «com més intensa és la socialització en una determinada visió del món, més impetuosa serà l'acció»⁴⁴. I és en aquest pla en què els espais d'autonomia ja esmentats permeten experimentar, crear i contagiar altres formes de vida allunyades de l'imaginari dominant.

Per tot plegat, a manera d'hipòtesi, cal assenyalar que qualsevol procés de canvi en clau emancipadora ha de ser concebut des de l'acció coordinada i complementària, almenys, en cinc dimensions diferents:

- L'àmbit *politicoinstitucional* vinculat als espais de representació ciutadana.

- L'àmbit *vinculat al món del treball*: tant en la seva dimensió assalariada amb la cerca d'un repartiment equitatiu del treball, una bona protecció social i unes condicions laborals dignes com en la necessitat d'avançar en una distribució social de l'atenció a les persones més equitativa en la societat.⁴⁵
- La *construcció d'una economia més justa*, no centrada en lògiques d'acumulació, democràtica i que apunti a la recerca de sortides col·lectives conjuntes davant de les necessitats comunes assumint els límits ambientals.
- L'àmbit de la *mobilització i de la desobediència civil* en resposta a lleis que es consideren injustes perquè van en contra dels drets humans.⁴⁶
- El treball en *espais d'autonomia* que apostin per recrear i potenciar el vincle social i la dimensió comunitària a partir de petites iniciatives –centres socials, horts comunitaris, xarxes d'hospitalitat, etc.– que, al seu torn, generin mecanismes de solidaritat social a nivell col·lectiu.

Només des del treball conjunt i interrelacionat en diversos plans i vinculant l'esfera estructural, comunitària i personal es pot treballar per una societat més justa en harmonia amb el medi ambient i que generi un contrapoder que qüestionï l'hegemonia neoliberal imperant en totes les esferes de la vida quotidiana.

3 QUÈ HI PODEM FER? UN RECORREGUT PER ALGUNS POSSIBLES ESPAIS QUE PERMETIN TREBALLAR A FAVOR DEL CANVI SOCIAL

En la concepció del canvi presentada en el capítol anterior, han destacat la importància de descentrar el paper que correspon al pla institucional i la necessitat de treballar en diferents esferes de manera interconnectada, i alhora s'ha remarcat que molts d'aquests espais per treballar pel canvi es presenten associats a la vida quotidiana i a l'esfera individual.

Per això, en un món que pateix profundes transformacions i en un context que de vegades pot induir al desànim davant de patiments i circumstàncies que ens desborden, val la pena aprofundir i oferir pistes per a la reflexió que animin a treballar en la construcció d'una realitat més esperançada.

3.1 La dimensió personal

L'auge del neoliberalisme ha comportat que la seva visió del món s'hagi convertit en hegemònica en l'àmbit cultural, amb un marc de pensament el

relat del qual es basa en pilars com els d'una política subordinada a l'economia, una mirada economicista, un individualisme exacerbant o l'exaltació de l'hiperconsum.

Davant d'aquesta realitat, que a més se'ns presenta negant l'existència d'altres possibilitats –recordem el “No hi ha alternativa”–, cal preguntar-se com ens podem posicionar i què hi podem fer per obrir els límits del que és possible, per adoptar una mirada crítica però esperançada sobre la realitat i afirmar, com deia el poeta Miquel Martí i Pol, que «tot està per fer i tot és possible».⁴⁷ Aquí oferim un seguit de pistes.

3.1.1 Conrear una mirada crítica envers la realitat

Això té a veure amb la necessitat de desenvolupar una consciència crítica envers el nostre món que s'esforci a tenir una mirada que connecti la dimensió global i el que passa en la local, com també un punt de vista globalitzador i no fragmentat a l'hora d'analitzar els fenòmens socials.

El telenotícies de qualsevol cadena presenta una successió de peces fugaces que ens parlen d'esdeveniments inconnexos que se sobreposen, no exempts de la seva dosi de morbositat i espectacle sense cap vinculació entre ells. El relat que sorgeix d'aquesta forma de presentar les coses és una mirada fragmentada i dispersa que banalitza la realitat, no permet una anàlisi profunda de les causes que hi ha al darrere de qualsevol esdeveniment i no estableix relacions entre els fets. Així, l'arribada massiva de refugiats a Europa, per exemple, és presentada totalment aliena als conflictes bèl·lics que s'han donat al Pròxim Orient i als possibles interessos de caràcter geopolític que hi ha al darrere d'aquests conflictes.

A més d'aquesta mirada fragmentada, hi ha molts temes que ben poques vegades són notícia en els grans mitjans de comunicació, entre els quals els relacionats, per exemple, amb els negocis de venda d'armes, la distribució de la riquesa en el món, la informació sobre paradisos fiscals o el volum d'economia submergida i la relació de grans empreses amb el fisc.

Així, un primer pas a nivell individual per conrear una consciència més informada i crítica passa per buscar informació alternativa allunyada del que

presenten els mitjans de comunicació de masses controlats per grans grups de poder.⁴⁸ Afortunadament, cada vegada hi ha més iniciatives que tracten de fer un altre tipus de periodisme, un periodisme apartat dels grans grups, amb una línia editorial decidida pels mateixos treballadors i que de vegades són projectes gestionats per mitjà d'una cooperativa o un col·lectiu.⁴⁹ Aquests mitjans de comunicació, sovint digitals i alguns d'especialitzats en temàtiques concretes, proporcionen informació crítica oculta que no està present en els mitjans de masses, per exemple sobre conflictes oblidats, i proporcionen informació relacionada amb les condicions laborals o ambientals de producció d'algunes empreses⁵⁰ o bé també criden l'atenció sobre fenòmens que tenim normalitzats –com per exemple el de les persones que moren al Mediterrani intentant migrar.⁵¹ D'aquesta manera, aquestes iniciatives intenten fer un acostament més assossegat i profund que vagi a les causes dels fets sense deixar-se portar per la lògica de la immediatesa, i proposen un altre acostament a la realitat.

3.1.2 Avançar envers un consum més responsable

El consum és una eina excel·lent per pensar sobre com els nostres hàbits poden connectar amb altres qüestions més globals de caràcter social, laboral o ambiental. Per això, és fonamental que quan anem a comprar no tinguem només en compte el preu i intentem pensar i informar-nos sobre les condicions laborals socials i ambientals que hi ha darrere de cada producte.

I és que és important tenir en compte que cada vegada que comprem estem optant, d'alguna manera, per una determinat model econòmic, social i ambiental, fet que ens hauria de fer més conscients de les nostres eleccions quotidianes⁵², ja que amb les nostres compres podem penalitzar aquelles empreses que tenen pràctiques que no lliguen amb els nostres valors o afavorir aquelles iniciatives que actuen d'acord amb ells.

Una mirada des d'aquesta òptica converteix el consum en una eina útil per a la transformació social i ajuda a prendre consciència sobre la importància dels nostres hàbits ja que ens ajuda a avançar cap a una forma de vida més austera, senzilla i coherent amb els nostres valors. Per aconseguir-ho hi ha diverses accions que podem fer com reduir el consum només a allò que és necessari; reciclar i reutilitzar objectes; reparar béns i objectes per allargar-los la vida útil; o reduir els residus que generem i el malbaratament dels aliments al mínim.⁵³ Una altra possibilitat d'actuació podria ser donar suport amb les nostres compres a projectes que segueixen criteris emmarcats en l'àmbit d'un consum responsable (comerç just, agricultura ecològica, economia social i solidària, etc.) que es basi en tres pilars: un consum d'acord amb valors ètics; solidari amb els exclosos de la "mà invisible del mercat", i que tingui en compte l'impacte mediambiental. Afortunadament, en els darrers anys s'ha produït un fort creixement d'aquest tipus d'iniciatives en àmbits tant diversos com l'alimentació, la roba, l'energia, la cultura o les finances.⁵⁴

D'altra banda, una altra possibilitat d'actuació passaria per provar i bus-

car altres formes d'aprovisionament que vagin més enllà del mercat, ja que l'abastiment de productes o serveis realitzats per nosaltres mateixos (roba, aliments o altres objectes), a més de suposar un estalvi econòmic, ens permet descobrir i potenciar talents propis i és una bona manera d'avançar en la simplicitat voluntària. Finalment, podem preguntar-nos sobre quins passos podem fer per estendre algunes d'aquestes pràctiques al nostre entorn de treball.

3.1.3 Actuar de manera responsable a nivell fiscal

Des dels anys vuitanta del segle passat, la política econòmica internacional ha estat dominada per la desregulació dels mercats vinculada a l'auge del capitalisme financer. Des del punt de vista fiscal, aquest procés s'ha traduït en un augment de l'evasió de capital amb la proliferació de nombrosos paradisos fiscals i una política impositiva cada cop més regressiva, i diversos informes ho han posat de manifest. Així, en el cas d'Espanya, el sindicat de tècnics d'Hisenda estima que l'evasió i el frau fiscal ronda els 60.000 milions d'euros. D'aquesta quantitat, es valora que el 72% dels impostos no pagats corresponen a grans fortunes i empreses (gairebé 43.000 milions d'euros) i el 28% restant (uns 16.500 milions) correspon al frau de PIMES, autònoms i particulars.

La combinació de la menor recaptació per part dels estats, el fet que el gruix de l'evasió fiscal es concentri en les grans fortunes i l'existència d'una fiscalitat regressiva ha comportat una

erosió dels mecanismes de cohesió i d'equitat, i un augment de la desigualtat, com també ha generat problemes de recaptació als estats.⁵⁵

Per això, tots aquests factors ens haurien de fer prendre consciència sobre la importància que té el pagament dels nostres impostos per sufragar els serveis públics bàsics per fer-nos reflexionar sobre la necessitat d'exigir un model fiscal més just i basat en criteris de progressivitat.

3.1.4 Conrear una mirada empàtica

Vivim en una societat que contínuament rendeix culte a l'individualisme possessiu i a l'hedonisme amb mecanismes com ara la publicitat o el consum en un context marcat per la crisi de les utopies i un cert buit de sentit.⁵⁶ Una societat en què la presentació de la realitat arriba sovint de manera espectacularitzada, com va assenyalar el filòsof Guy Debord,⁵⁷ i on sovint es banalitza el dolor i el patiment aliè en un moment, a més, en el qual els vincles socials s'han debilitat notablement i en què la fragmentació social es va estenent.

En aquest context, que facilita la indiferència i el fet de ser simples espectadors passius, correm el risc de normalitzar la pobresa, l'exclusió social i altres situacions marcades pel dolor, i acostar-nos-hi des de la indiferència. Per evitar-ho, cal el conreu d'una mirada empàtica envers l'altre o, com ho afirma Jorge Riechmann, una «ètica de la compassió com a pas per construir una societat humana i justa».⁵⁸ Bàsicament, és que una mirada empàtica tenyida per una visió profunda envers

la injustícia, l'empobriment i el patiment afavoreix necessàriament el nostre descentrament, i això, al seu torn, ens interpel·la pel nostre estil de vida i els nostres compromisos. Així, pot ser molt útil l'educació del que Rafael Díaz-Salazar denomina el "jo interior" com a pas fonamental per vincular progressivament la dimensió interior i la dimensió política de la vida humana.⁵⁹ I és que, com assenyala aquest autor «la indiferència i la pèrdua de sensibilitat davant del dolor social i ecològic constitueixen el ciment del consens passiu que fa possible la reproducció del desordre existent».⁶⁰

3.2 La dimensió comunitària

Més enllà de les possibles accions que puguem desenvolupar en el pla individual del què ja hem parlat, en la construcció de la transformació social és fonamental la construcció d'iniciatives col·lectives basades en la cooperació.

Els últims anys, i especialment després de l'emergència del 15-M, hem assistit a una proliferació de múltiples projectes de caràcter comunitari, en certa manera com a reacció de la societat civil davant la crisi financera, la desconfiança envers el pla institucional i com a resposta davant de les retallades i el retrocés de l'estat del benestar. Moltes d'aquestes iniciatives han estat protagonitzades i generades per diversos moviments socials, la qual cosa suposa, com bé diu Subirats⁶¹ un gir en les seves formes d'actuació. Segons aquest autor, els moviments socials ara no canalitzen la seva actuació únicament en la presentació de demandes

davant les institucions sinó que també volen donar una resposta directa mitjançant iniciatives i accions que en molts casos presenten un fort component d'innovació social.

Més enllà de la utilitat concreta d'aquest tipus d'iniciatives, cal destacar que el seu valor és triple: són un espai que permet afirmar des de la pràctica que és possible fer les coses d'una altra manera; tenen un valor educatiu important en si mateixes i constitueixen, per a les persones que en formen part, un espai de socialització prepolítica⁶² amb valors diferents a l'individualisme imperant en un moment mancat d'espais de socialització contrahegemònics.

Si fem un breu recorregut per les iniciatives de caràcter comunitari que existeixen, podem destacar en primer lloc les propostes que intenten oferir respostes col·lectives i aplicar lògiques cooperatives a partir de necessitats concretes de les persones que es troben en situació de vulnerabilitat, i a més fer-ho partint de l'autoorganització i el suport mutu. En aquest marc se situen les assemblees d'aturats que han anat sorgint; la denominada obra social de la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca i altres iniciatives associades als desnonaments; la Red de Solidaridad Popular o alguns bancs d'aliments solidaris o menjadors creats a recer de centres socials, assemblees populars i altres iniciatives similars.

Una segona línia de treball, potser la més nombrosa, està formada per projectes que busquen constituir-se en una iniciativa alternativa en si mateixa i que sovint es caracteritzen pel seu caràcter innovador i creatiu. Dins d'aquesta línia trobem una enorme di-

versitat d'iniciatives comunitàries que intenten lluitar contra l'exclusió social inspirant-se en molts casos en l'economia social i solidària, en el cooperativisme o en la denominada economia col·laborativa. És el cas, per exemple, de pràctiques com el projecte de monedes socials i complementàries, els horts comunitaris, les botigues de roba a cost zero o les xarxes d'intercanvi de serveis.⁶³ O bé també d'alguns equipaments i infraestructures com per exemple el *cohousing*, les cooperatives d'habitatge en drets d'ús i les instal·lacions d'energia renovable de producció comunitària o els mitjans de comunicació de caràcter comunitari. Moltes d'aquestes iniciatives s'alimenten de processos col·lectius, comunitaris o solidaris i constitueixen veritables «enginyers de producció col·lectiva»,⁶⁴ com els anomena Ecologistas en Acción en la recopilació, interessant i suggeridora, que n'ha fet.

En tercer lloc, i encara que la seva finalitat principal no està vinculada a engegar projectes col·lectius que donin resposta a necessitats concretes, cal destacar i posar en valor el paper que sovint tenen algunes associacions veïnals, culturals i esportives, les associacions de mares i pares d'alumnes i també algunes parròquies. Molts d'aquests espais són fonamentals per a la promoció de la cohesió i la inclusió social, i constitueixen un espai privilegiat que afavoreix la convivència i enforteix el teixit social i comunitari. Alguns exemples interessants a destacar serien el club de futbol base Los Dragones al barri de Lavapiés a Madrid, que té un equip amb joves de més de 21 nacionalitats la festa Arroces del mundo del barri de San Francisco a

Bilbao; la Maratón de Cuentos de Guadalajara pel seu caràcter inclusiu, o l'espai d'intercanvi de roba, joguines, llibres i altres objectes, La recicleta, del col·legi públic Miguel Hernández de Getafe; o bé també l'Hospital de Campanya de la parròquia de Santa Anna, a Barcelona, pensat per acollir persones que dormen al carrer quan fa més fred i que ha acabat essent un lloc d'acollida i de refugi obert les 24 h.

3.2.1 El paper de l'educació en la transformació social

Encara que sigui breument, volem fer algunes reflexions relacionades amb el paper que l'educació pot tenir per al canvi social.

En els darrers anys, apareix d'una manera recurrent el debat sobre la necessitat d'implementar canvis en el sistema educatiu. I, en canvi, quan aquesta qüestió surt en el discurs dominant, s'acostuma a vincular molt més a aspectes com la implementació de les noves tecnologies o l'aprenentatge de llengües estrangeres, que al debat sobre les finalitats de l'educació en el context actual.

Entre algunes qüestions, volem destacar, sobretot, dos aspectes fonamentals. En primer lloc, en termes generals, el sistema educatiu actual potencia molt més la lògica de la competitivitat que la de la cooperació. Només cal pensar en les contínues avaluacions externes que s'han implementat amb la intenció de classificar els centres i l'alumnat en lloc de dedicar recursos i temps a desenvolupar les seves potencialitats individuals i col·lectives com a persones. En segon lloc, existeix una

clara desconexió entre els continguts establerts en el currículum educatiu i la realitat del món actual, amb una educació aliena a moltes problemàtiques i temàtiques socials en les que la presència de continguts de caràcter ecosocial, que haurien de ser centrals enmig de la crisi ecològica en la que ens trobem, estan absents⁶⁵. I és que com afirma Rafael Díaz-Salazar: «identificar renovació educativa amb innovació didàctica és una gran trampa. Està clar que hem d'innovar radicalment les formes d'ensenyar i d'aprendre, però el que és decisiu es juga en un altre camp: què s'ensenya, què s'aprèn, per a què i al servei de qui»⁶⁶.

Per tot això, és necessària una escola que vinculi el desenvolupament personal amb els reptes actuals de la nostra realitat i la necessitat del canvi social, ja que l'educació és un dels espais centrals on es construeix la nostra comprensió del món i, com a tal, pot estar al servei de la reproducció del sistema capitalista o de la transformació social.

Finalment, més enllà de l'escola, volem fer esment sobre la importància que tenen els espais d'educació no formal vinculats a l'oci i al temps lliure de nens i joves com espais propicis per a promoure formes de socialització en la direcció proposada de canvi ecosocial, sens dubte, un interessant àmbit de treball per al canvi i transformació social.

3.3 De la dimensió comunitària a la dimensió sociopolítica

Ja hem destacat que les iniciatives comunitàries són fonamentals com a

espais de socialització en valors que no siguin els de l'individualisme contrahegemònic. Però amb aquesta dimensió no n'hi ha prou per promoure canvis estructurals. Així, necessitem organitzar-nos en diferents espais que desenvolupin una funció de mediació sociopolítica malgrat els defectes i les imperfeccions que, com qualsevol altra institució, cadascuna d'aquestes institucions pugui tenir. La participació en alguns d'aquests espais constitueix ben sovint una mostra de compromís i d'amor civil i polític.

3.3.1 Els moviments socials

Així doncs, els darrers anys han sorgit iniciatives més o menys institucionalitzades i alguns moviments socials que han assolit un protagonisme creixent. Aquests moviments han aconseguit repolititzar el debat públic assenyalant causes socials, polítiques i econòmiques en un context de crisi alhora que busquen, a través de la seva acció i incidència política, abordar qüestions relacionades amb garantir uns mínims bàsics, la justícia social o l'acompliment efectiu dels drets humans.

Dins d'aquest marc, hi ha iniciatives com ara la Iniciativa Legislativa Popular, iniciada per reclamar una Renda Mínima Garantida; el moviment per una Renda Bàsica, o les mobilitzacions en les anomenades Marxes de la Dignitat. Per la seva banda, en aquelles plataformes que busquen una redistribució de la riquesa, hi ha grups com ATTAC i la demanda que fa d'un impost que gravi les transaccions financeres amb caràcter especulatiu, o el treball que duu a terme la Plataforma

per una Fiscalitat Justa. Finalment, un últim àmbit d'actuació està format per les accions o iniciatives que denuncien la vulneració dels drets humans o algun dret social. És el cas, per exemple, de la ja esmentada Plataforma d'Afectats per la Hipoteca i les seves reclamacions sobre el dret a l'habitatge; les iniciatives que sol·liciten el tancament dels Centres d'Internament d'Estrangers; o el treball de Jo Sí Sanitat Universal per la retirada del Reial Decret Llei 16/2012, relacionat amb l'atenció sanitària, i que ha suposat l'exclusió de centenars de milers de persones del dret a rebre atenció sanitària.

3.3.2 Els partits polítics

El recorregut pels diferents espais d'actuació ens porta a nivells de participació sociopolítica més clàssics: els partits polítics. Sens dubte, els partits continuen essent eines útils per treballar a favor de la transformació social, si bé darrerament ha quedat qüestionat el seu paper com a mediadors en el pla polític, com s'afirmava amb el lema "no ens representen", popularitzat en el 15-M.

És indubtable que els partits polítics han tingut en nombroses ocasions un paper important com a eina de transformació social. Tanmateix, fins i tot reconeixent la seva importància també en el moment actual, cal una certa adequació d'aquests a un context canviant. Tradicionalment, la seva funció era vehicular les demandes de la societat cap al poder institucional a través d'una lògica basada en la delegació i en la representació. No obstant això, l'aparició d'Internet –juntament

amb altres factors— ha erosionat aquesta funció tradicional i alhora ha permès disposar de noves formes de participació per part de la societat. Tot això s'ha traduït en un creixent qüestionament de les formes d'actuació tradicional, un progressiu allunyament de la ciutadania i una demanda creixent que demana que els partits aprofundeixin en altres formes d'acció i mobilització política basades en l'horitzontalitat. En aquest sentit, cal l'aparició de noves formes d'organització que treballin més des de la deliberació que des de la representativitat, i la generació d'estructures més participatives dins i fora de l'organització. I de la mateixa manera, cal la presència de persones que promoguin el canvi des de l'interior d'aquestes estructures i que actuïn guiades per la cerca del bé comú i amb vocació de servei.

3.3.3 *Els sindicats*

En els darrers anys, els sindicats també s'han vist afectats per la crítica a la representativitat i perquè se n'ha qüestionat el paper en la intermediació de les relacions laborals. Entre les causes que estan rere el seu afebliment, hi ha la competència salarial a nivell global, els processos de deslocalització i els canvis en el sistema productiu, que han portat a la consolidació del sector serveis, al davant d'un sector industrial en declivi, en el qual els sindicats eren més forts.

A tots aquests factors cal sumar-hi dos elements més que han incidit en el debilitament de la seva capacitat de pressió i negociació dels sindicats. En primer lloc, els darrers anys s'ha pro-

duït un afebliment de la identitat de classe a conseqüència de la pèrdua de centralitat que el lloc de treball ha tingut com a espai de referència i d'identificació. Al mateix temps, hem assistit a la dualització creixent que ha afectat un mercat laboral amb un fort caràcter dual, amb un grup de treballadors que manté una certa protecció social i un creixent percentatge de treballadors la realitat laboral dels quals es caracteritza per la precarietat, la desregulació i els salaris baixos, la qual cosa dificulta l'acció col·lectiva sobre objectius comuns.

En aquest context, el compromís en l'àmbit de les organitzacions que lluiten per una millora de les condicions laborals esdevé fonamental, i molt especialment en aquells sectors o realitats laborals en condicions més precàries i una inferior organització per part dels treballadors.⁶⁷ Més encara si es té en compte el retrocés generalitzat de drets laborals i les escasses novetats que s'han plantejat els últims anys a diferència del que ha passat en àmbits com el dels partits i els moviments socials.⁶⁸

Finalment, cal ressenyar que el compromís en accions relacionades amb el món del treball pot estendre's, si més no, a tres dimensions més:

1) Al sosteniment, l'acompanyament i el suport a l'autoorganització de les persones en situació de desocupació.

2) Al suport d'aquelles iniciatives que, fonamentalment des del moviment feminista, reivindiquen una distribució social de l'atenció més equitativa i un reconeixement de totes les formes de treball no assalariat que són fonamentals per a la reproducció de la vida.

3) A la promoció de totes les iniciatives que busquen construir un entorn laboral més equitatiu i una economia que situï les persones per davant del lucre, com són el cooperativisme o l'economia social i solidària.

3.3.4 Les Organitzacions No Governamentals

Per acabar el nostre recorregut per les diverses formes de mediació sociopolítica volem esmentar el paper d'algunes ONG, especialment les que tenen entre els seus objectius fer incidència política en algun àmbit sectorial: els drets humans, la migració, el refugi, l'ecologia o l'eradicació de la pobresa.

És cert que el panorama de les organitzacions no governamentals és molt divers, i que resulta difícil traçar-ne un panorama complet, ja que les accions que duen a terme són enormement variades i el seu enfocament va d'un assistencialisme acrític i despolititzat a la promoció de les persones, la denúncia de situacions estructurals o la incidència política directa. Però, des d'una anàlisi centrada en la dimensió sociopolítica i més enllà del valor concret que tenen els projectes i les accions que desenvolupen, cal destacar dues qüestions en relació a la feina que fan, per bé que no són pocs els dilemes i les contradiccions a què han de fer front.⁶⁹ En primer lloc, la col·laboració amb alguna d'aquestes ONG pot ser sovint una manera de sensibilització excel·lent envers algu-

na realitat concreta, i al mateix temps una forma de socialització prepolítica que interpel·li la persona sobre les causes d'aquesta situació i la faci contreure uns altres compromisos posteriors. Moltes són les persones que han optat per aquest camí i aquestes militàncies a partir d'un primer qüestionament sobre les causes de la injustícia a nivell estructural en l'àmbit del voluntariat.

En segon lloc, cal destacar que el paper d'aquestes organitzacions és fonamental per treballar sobre aspectes no gaire presents en el debat polític o per incidir en temàtiques que si bé tenen una dubtosa rendibilitat des del punt de vista electoral mantenen relació amb la justícia social i ambiental. És el cas, per exemple, de tots aquells aspectes relacionats amb la realitat nord-sud, un àmbit àmpliament treballat per les ONG i que rarament és central en la discussió política o en l'acció dels nous moviments socials en què ha predominat un relat de la crisi essencialment "occidentalocèntric" o bé amb temàtiques relacionades amb la immigració, el refugi o la justícia ambiental.

En tot cas, la participació en qualsevol de les formes de mediació aquí assenyalades requereixen una integració progressiva amb altres compromisos concrets dins el projecte de vida. Així, cal intentar evitar "departaments estancs" en la nostra vida, i mirar d'avançar progressivament en coherència en els diferents àmbits. Això sí, sense fustigar-nos amb les nostres contradiccions quotidianes i mirant la realitat amb humilitat i esperança.⁷⁰

4 CONCLUSIONS I APUNTS FINALS

Al llarg d'aquestes pàgines hem intentat reflexionar sobre com entendre avui la noció de canvi a partir d'un acostament polièdric: fent una reflexió sobre el moment convuls que ens toca viure i les profundes transformacions que es van produint; presentant idees sobre com el canvi pot ser pensat avui i analitzant les possibles vies de la transformació social de què disposem. Partint d'aquesta anàlisi, hem tractat d'explorar algunes possibles formes d'actuació per a la transformació social assumint la interrelació existent entre la dimensió personal i la global.

Però, sobretot, aquesta reflexió pretén ser un relat contra el fatalisme i la resignació, i una invitació a l'acció i al compromís personal en algun dels múltiples plans que hem presentat en un moment profundament convuls.

Aquest plantejament potser serà considerat ingenu i innocent per algunes persones davant els enormes reptes a què hem de fer front. I no obstant això, malgrat les dificultats existents, en un moment marcat per la crisi de sentit i l'absència de grans relats emancipadors, necessitem adoptar una mirada esperançada que afirmi que un altre món és possible davant dels dis-

cursos pessimistes que presenten com a inevitables el desastre i el col·lapse en la crisi de civilització en què ens trobem immersos.

Per a això, ens basem en la convicció que la història és un procés obert al curs dels esdeveniments i no determinat per endavant. I que la història presenta nombrosos exemples de realitats que en el seu moment també es pensava que era impossible canviar —com ara la fi de l'esclavitud o la segregació racial, la jornada laboral de 8 hores, o el dret del vot de les dones—, i que la mobilització social i l'organització col·lectiva van fer possibles.

I és que, com ho afirma Boaventura de Sousa des del pensament crític, la realitat no es redueix al que existeix, «la funció de les pràctiques i del pensament emancipadors consisteix a ampliar l'espectre del que és possible per mitjà de l'experimentació i de la reflexió sobre proposicions que representin formes de societat més justes». D'aquesta manera, en apuntar més enllà de les coordenades existents, «aquestes formes de pensament i de pràctica posen en dubte la separació entre realitat i utopia, i formulen propostes prou utòpiques com per representar un desafiament al *statu quo*, i prou reals per no ser descartades amb facilitat per inviables». ⁷¹ Aprofundir en algunes d'aquestes pràctiques és el primer pas per afirmar que és possible construir una altra realitat.

Sens dubte, no és fàcil el repte que tenim davant dels nostres ulls. Recordem Pere Casaldàliga i un dels seus poemes:

És tard
però és la nostra hora.

És tard
però és tot el temps
que tenim a mà
per fer el futur.

És tard
però som nosaltres
aquesta hora tardana.

És tard
però és matinada
si insistim una mica. ⁷²

1. Manifest «No somos mercancías en manos de políticos y banqueros» ¡Democracia Real YA!
2. SÁNCHEZ, Juan Luis (2013). *Las diez mareas del cambio*. Madrid: Roca Editorial.
3. FERNÁNDEZ-SAVATER, Amador (2017). «Una fuerza vulnerable: el malestar como energía de transformación social». *Eldiario.es*, 27 de gener de 2017. Disponible a internet.
4. En certa mesura aquest quadern és deutor d'altres textos dels quaderns de Cristianisme i Justícia que apuntaven en una direcció semblant. És el cas del text *No hi ha res a fer? A l'escolta de l'esperit* (núm. 69, 1995) i, sobretot, del text de Lourdes Zambrana *Noves militances per a nous temps* (núm. 110, 2001). El text que aquí es presenta vol aprofundir en la recerca de propostes que apel·lin al compromís i l'acció individual i col·lectiva endinsant-se en reflexions que ja s'hi ha plantejat i que presenten algunes novetats en forma d'iniciatives que han sorgit els darrers anys en un context de molta creativitat i innovació social.
5. Un bon monogràfic que fa un compendi dels efectes a nivell social i econòmic que ha tingut la crisi financera i les polítiques d'austeritat és «83 gràfics para comprender la crisis y sus efectos», *Revista Alternativas Económicas*, 2015.
6. Segons dades del Banc d'Espanya, l'Estat va dedicar 61.495 milions d'euros a rescatar el sistema financer. El setembre del 2016, aquesta mateixa entitat assenyalava que únicament s'havien recuperat 2.866 milions d'euros del capital invertit.
7. Vegeu, per exemple, el seu manifest al web *Marchas de la Dignidad*.
8. Són nombrosos els informes de diferents organismes que posen de manifest l'augment de la desigualtat arran de la crisi, el repartiment que se n'ha fet dels costos i la posada en marxa de les polítiques d'austeritat. Per exemple, podeu consultar a internet l'informe de l'OCDE *Income inequality remains high in the face of weak recovery*.
9. A més d'aquests dos factors, altres autors vinculen l'emergència d'aquests líders també amb fenòmens com ara la crisi de l'Estat del Benestar, l'impacte de les noves tecnologies per la por i l'ansietat que generen a causa del risc que destrueixin llocs de treball, i el creixent descontentament amb la democràcia representativa. Una argumentació més profunda d'aquests factors es pot consultar en OTERO, Miguel i STEINBERG, Federico (2016). *Causas del rechazo a la globalización: más allá de la desigualdad y la xenofobia*.
10. Amador Fernández-Savater, en l'obra esmentada en la nota 3, assenyalava que aquest fenomen encarna més d'una paradoxa, ja que els discursos crítics sobre l'establishment són de fet encunyats per un «establishment anti-establishment», una «elit anti-elitista», i presenten un «neoliberalisme antiliberal».
11. La bona relació entre Trump i Putin en seria un bon exemple.
12. MATEOS, Oscar i SANZ, Jesús (2013). *Canvi d'època, canvi de rumb? Aportacions i propostes des dels moviments socials*. Barcelona. Cristianisme i Justícia, núm. 186.
13. BAUMAN, Zygmunt. (2011). *Daños colaterales. Desigualdades sociales en la era global*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
14. STANDING, Guy. (2013). *El precariado. Una nueva clase social*. Barcelona: Pasado y Presente.
15. Una explicació de com s'ha anat esdevenint aquest procés es pot trobar en KLEIN, Naomi (2007). *La doctrina del shock. El auge del capitalismo del desastre*. Madrid: Paidós.
16. En esmentar aquesta paraula, podem ressenyar que l'any 2016 es va commemorar el cinquè centenari del llibre de Tomas Moro, *Utopía*.
17. RICOEUR, Paul (2009). *Ideología y utopía*. Barcelona: Gedisa.

18. Seminari d'Economia Crítica Taifa (2013). *Reflexionando sobre las alternativas*.
19. Aquí participo del suggerent llibre de SANTIAGO MUÑO, Emilio (2016). *Rutas sin mapa. Horizontes de transición ecosocial*. Madrid: La Catarata.
20. *Ibidem*. pàg. 125.
21. Són nombrosos els informes que alerten sobre la creixent desigualtat a nivell mundial i estatal. Per exemple, INTERMON OXFAM (2014) «*Gobernar para las élites. Secuestro democrático y desigualdad económica*». 178 Informe d'Oxfam.
22. FRASER, Nancy (2006). *¿Redistribución o Reconocimiento? Un debate político-filosófico*. Madrid: Morata.
23. Per exemple, les reivindicacions feministes, indígenes o del moviment LGTBI es poden contemplar segons la reivindicació del reconeixement. Una inspiradora pel·lícula que il·lustra força bé aquesta qüestió és *Pride*, que parla de l'aliança establerta entre miners (lluïta per la redistribució) i els homosexuals (lluïta pel reconeixement) durant el govern de Margaret Thatcher als anys vuitanta.
24. DE SOUSA SANTOS, Boaventura (2006). «*Para una democracia de alta intensidad*», en *Renovar la teoría crítica y reinventar la emancipación social*, pàgs. 71-108.
25. CALLE, Ángel (2013) *La transición inaplazable. Salir de la crisis desde los nuevos sujetos políticos*. Barcelona: Icaria.
26. Una explicació més extensa de les implicacions que aquesta concepció té del medi ambient i del qual parteix l'economia la podeu trobar en NAREDO, José Manuel (2006). *Raíces económicas del deterioro ecológico y social. Más allá de los dogmas*. Madrid: Siglo XXI.
27. SANTIAGO MUÑO, Emilio (2016). *Op. cit.*
28. Alguns exemples interessants que assenyalen en aquesta direcció els podreu trobar en l'inspirador documental *Mañana*, de Melanie Laurent y Cyril Dion.
29. Proposta i declaracions de Nicolas Sarkozy després de la crisi financera del 2008. Vegeu, per exemple, l'article «*Sarkozy propone refundar sobre bases éticas el capitalismo*». *El País*. 26 de setembre de 2008.
30. Recordem aquí les paraules del Seminari Taifa: «La transición al capitalismo nació en el seno del feudalismo y la alternativa al capitalismo sólo puede nacer en el seno de éste», Seminario de Economía (2013:9).
31. Crida molt l'atenció el fet que, segons un estudi recent de la Universitat de Harvard, el 51% dels joves nord-americans entre els 18 anys i els 29 declaraven que no tenien confiança en el sistema capitalista. Recomanem l'article de José Luis Sánchez «*¿Qué viene después del capitalismo?*» en què comenta aquesta mateixa enquesta.
32. Segueixo aquí la classificació que proposa Jordi García en GARCÍA JANÉ, Jordi (2012). *Adiós, capitalismo. 15M-2031*. Barcelona: Icaria.
33. La idea del mètode de l'esquerra com a estratègia es troba plantejada en: HOLLOWAY, John (2002). *Agrietar el capitalismo. El hacer contra el trabajo*. Buenos Aires.
34. *Ibidem*, pàg. 24.
35. Aquesta expressió l'hem agafat del llibre: HOLLOWAY, John (2003). *Cambiar el mundo sin tomar el poder: el significado de la revolución hoy*. Barcelona: El Viejo Topo.
36. ZUBERO, Imanol (2014). «Las alternativas ya están aquí». En «¿Qué sociedad saldrá de la actual crisis? ¿Qué salida de la crisis impulsará esta sociedad? LORENZO, F. (coord.) *VII Informe sobre Exclusión y Desarrollo Social en España*. Madrid: Fundación Foessa, Madrid, pàgs. 433-441.
37. Utilitzo aquí una expressió molt emprada els últims anys en nombroses iniciatives municipals en què participaven molts activistes procedents de múltiples iniciatives socials.
38. BENSaid, Daniel (2009). *Elogio de la política profana*. Barcelona: Península.
39. GARCÍA JANÉ, Jordi (2012). *Op. cit.*, pàgs. 56-59.
40. Per exemple, el moviment pels drets civils als Estats Units o la lluita per la independència a l'Índia.
41. Les restriccions a l'ús de vehicles privats o l'obligatorietat de la recollida selectiva de residus podrien ser dos bons exemples de mesures que, essent favorables a una cura més intensa del medi ambient, poden trobar resistències notables per part de la població i ser d'una rendibilitat dubtosa des del punt de vista electoral.
42. GARCÍA, Ferran (2016). «*Dos menos uno, dos. Quién decide el precio de los alimentos*». *Boletín Ecos*, Fuhem Ecosocial, núm. 35, juny-agost 2016.

43. Un altre exemple significatiu podria ser el dels subministraments agrícoles en què tres empreses controlen gairebé el 60% de les llavors i el 70% dels pesticides i productes químics per al conreu d'aliments: *Eldiario.es*, 2 d'octubre de 2016. Disponible a internet.
44. DELLA PORTA, Donatella i DIANI, Mario (2011). *Los movimientos sociales*. Madrid: Editorial Complutense i CIS, pàg. 98.
45. CRESPO, Teresa (ed.) (2016). *El treball: present i futur*. Barcelona: Cristianisme i Justícia. Quaderns, núm. 198.
46. Alguns exemples en aquesta direcció seria la iniciativa Jo Sí Sanitat Universal en resposta a l'exclusió sanitària de persones que es troben en situació irregular, o la tasca desenvolupada per la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca en la paralització de desnonaments.
47. Versos del poema *Ara mateix* de Miquel Martí i Pol: «...I via fora!, que tot està per fer i tot és possible».
48. Algunes dades sobre la concentració dels mitjans de comunicació a Espanya es poden consultar a l'article disponible a internet «*Grupos de comunicación en España: una propiedad tan concentrada como el negocio*».
49. Per exemple, és el cas de mitjans com ara *Alternativas Económicas* o *La Marea*.
50. Entre aquests mitjans, podem destacar iniciatives com per exemple les d'*Alternativas Económicas* pel que fa a l'economia crítica; *Opciones*, sobre el consum crític; o *Saltamos*, *Diagonal* o *La Marea* pel que fa a la informació crítica. Si parlem d'entitats que periòdicament fan estudis i informes centrats en qüestions com la desigualtat o les condicions de producció en àmbits com el del món financer, la indústria tèxtil o la indústria bèl·lica cal esmentar l'esforç d'Oxfam, Setem o Foessa. També destaca el treball d'iniciatives que ens acosten a zones geogràfiques, les quals amb prou feines són tingudes en compte pels grans mitjans de comunicació, per exemple és el cas de *Mundo Negro* i la informació que ofereix sobre Àfrica.
51. Segons la ONU, són 5.000 les persones que van morir al Mediterrani intentant migrar cap a Europa l'any 2016. Podeu llegir l'article «*5.000 muertos en naufragios en 2016 en el Mediterráneo*». *El País*, 23 de desembre de 2016.
52. Hi ha indicadors que intenten aportar informació sobre la generació de residus que comporta la producció d'un bé, el que s'anomena motxilla ecològica o empremta hídrica. Podeu llegir l'article «*Mirando más allá del precio*». *Entreprenétesis*, 31 d'octubre de 2016.
53. Segons dades del Ministeri d'Agricultura, cada any van a parar a les escombraries 1.324,9 milions de quilos d'aliments, dels quals, el 42% del rebuig alimentari té lloc a les llars, el 39% en la fase d'elaboració o producció, el 14% en la de restauració i el 5% en la de distribució.
54. Una revisió bastant completa de les iniciatives que hi ha en diversos àmbits es pot consultar en el monogràfic d'*Alternativas Económicas*: «33 alternativas para vivir de otra manera». En clau mediambiental també es pot consultar el monogràfic publicat igualment per *Alternativas Económicas*, «32 ideas para vivir de forma más ecológica». Entre els nombrosos recursos existents sobre aquesta temàtica també cal destacar el lloc web de *Mecambio*.
55. CASANOVAS, Xavi i MATEU, Francesc (2014) *Futbol, desigualtat i impostos*. Barcelona. Cristianisme i Justícia, Papers, núm. 189.
56. RIECHMANN, Jorge (2015). *Autoconstrucción. La transformación cultural que necesitamos*. Madrid: La Catarata.
57. DEBORD, Guy (2005). *La sociedad del espectáculo*. Madrid: Pre-textos.
58. RIECHMANN, Jorge (2014) «*Crisis de sentido y ecosocialismo*». *Revista El Ecologista*, núm. 83.
59. DÍAZ-SALAZAR (2016). *Educación y cambio ecosocial. Del yo interior al activismo ciudadano*. Madrid: Editorial PPC. Aquest text aporta suggeriments interessants per a una proposta educativa i pedagògica adreçada al conreu d'aquest jo interior, ja sigui partint de diferents tradicions religioses o bé del que l'autor denomina «meditació laica».
60. LÓPEZ ARNAL, Salvador (2016). «Educación y cambio ecosocial. Entrevista a Rafael Díaz-Salazar» *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global*. núm. 135, pàgs. 169-176
61. SUBIRATS, Joan (2014). «¿Reivindicar o ser?». *El País*, 16 de febrer de 2014.
62. Entenc per prepolítica la dimensió que fa referència a la formació de les conviccions morals personals.

63. Una recopilació excel·lent de moltes d'aquestes iniciatives es pot consultar al web de [Vivero de Iniciativas Ciudadanas](#).
64. Al web d'[Alternativas de Consumo](#) s'ofereix més informació sobre el projecte, molt interessant, «Ingenios de Producción Colectiva» d'Ecologistas en Acción.
65. Entre las escasas propuestas que se centren en aquesta realitat podem destacar el projecte «[99 preguntas y 99 experiencias para aprender a vivir en un mundo justo y sostenible](#)» desenvolupat per Ecologistas en Acción i l'equip de treball de la Federación de MRPs de Madrid.
66. LÓPEZ ARNAL, Salvador (2016). «Educación y cambio ecosocial. Entrevista a Rafael Díaz-Salazar». *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global*, núm. 135, 2016, pàg. 172.
67. L'exemple de «[Las Kellys](#)» en l'àmbit de les cambres de pis o de «[Territorio doméstico](#)» en l'àmbit del personal domèstic són dos casos inspiradors de noves formes d'acció col·lectiva emergents en sectors amb poca tradició d'organització laboral.
68. En aquest punt podem recordar les paraules de César Rendueles: «Estem obsessionats a fer un partit i realment el que necessitem amb urgència és un sindicat».
69. Potser el dilema principal a què han de fer front moltes d'aquestes organitzacions té a veure amb la dependència econòmica d'institucions o empreses que en molts casos arrossegueu i les limitacions que això pot crear quan es tracta de fer una feina d'incidència política o denúncia.
70. Algunes notes interessants sobre el sentit que ha de tenir la militància es poden anar a buscar en el quadern de Lourdes Zambrana, citat en la nota 4.
71. DE SOUSA SANTOS, Boaventura (coord.) (2011) *Producir para vivir. Los caminos de la producción no capitalistas*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, pàg. 17.
72. Traduït de CASALDÁLIGA, Pedro (2006). «Es tarde». *Antología personal*. Madrid: Trotta.

QÜESTIONS PER A LA REFLEXIÓ

1. Com et sembla que s'ha d'entendre el concepte de canvi social en el moment actual? Què afegiries o criticaries sobre la concepció del canvi que proposa aquest quadern?
2. Quins espais i vies d'actuació creus que s'han de privilegiar en l'acció sociopolítica per avançar en la transformació social? Quines possibles contradiccions i complementarietats veus en l'aposta per cadascuna d'aquestes vies?
3. Quines pràctiques i experiències concretes coneixes a prop teu que treballin pel canvi social? Quin balanç i anàlisi fas de la manera d'actuar d'aquestes experiències?
4. En clau cristiana, què creus que pot aportar l'espiritualitat cristiana per a la transformació social en sentit emancipador?

Cristianisme i Justícia (Fundació Lluís Espinal) és un Centre d'Estudis creat el 1981, promogut per la Companyia de Jesús de Catalunya. Agrupa un equip de professors universitaris i especialistes en teologia i en diverses ciències socials i humanes interessats pel cada cop més indispensable diàleg fe-cultura-justícia

Els **Quaderns Cristianisme i Justícia (CJ)** presenten reflexions dels seminaris de l'equip del centre i treballs dels seus membres i col·laboradors. Podeu descarregar-los a: www.cristianismeijusticia.net/quaderns

Darrers títols:

188. A. CALDERÓN, L. SOLS, Europa, en la cruïlla; 189. J. CARRERA, La revolució de cada dia; 190. J. I. GONZÁLEZ FAUS, Déu?; 191. J. SOLS LUCIA, Les raons d'Ellacuría; 192. X. ALEGRE, J. I. GONZÁLEZ FAUS, J. MARTÍNEZ GORDO, A. TORRES QUEIRUGA, Refer la vida. Divorci, acollida i comunió; 193. O. MATEOS, De la «tragèdia» al «miracle»?; 194. CRISTIANISME I JUSTÍCIA, La causa dels pobres, causa de Déu; 195. J. LAGUNA, Trepitjar la lluna. Escatologia i política; 196. M. GONZÁLEZ MARTÍN, De l'hostilitat a l'hospitalitat; 197. J. FLAQUER, Islam. La mitja lluna... creixent; 198. CRISTIANISME I JUSTÍCIA, TERESA CRESPO (ed.), El treball: present i futur; 199. C. M. TEMPORELLI, Amigues de Déu, profetes del poble; 200. DIVERSOS AUTORS, Noves fronteres, un mateix compromís; 201. J. I. GONZÁLEZ FAUS, Inhumans i infrahumans; 202. J. CARRERA, L. PUIG, Cap a una ecologia integral; 203. J. SANZ, Com pensar el canvi avui?

La **Col·lecció Virtual** està formada per quaderns que, per la seva extensió, format o estil, no hem editat en paper però que tenen el mateix rigor, sentit i missió que els **Quaderns Cristianisme i Justícia (CJ)**. Podeu descarregar-los a: www.cristianismeijusticia.net/virtual

Darrers títols:

6. J. RENAÚ, Un salari que correspongui a la dignitat humana i al bé comú; 7. J. L. IRIBERRI, Deu barques varades a la platja; 8. D. MOLLÀ, Reflexions sobre «espiritualitat del treball» en temps de precarietat; 9. A. ARES MATEOS, Immigració i noves cruïlles. Com ser profeta en un món divers; 10. DDAA, Què ens hi juguem? Reflexions per a un any electoral; 11. J. I. GONZÁLEZ FAUS, *Romeros* d'Amèrica; 12. P. TORRES, Recés a la ciutat

Tiratge: 46.000 exemplars

N. 203, març 2017

La Fundació Lluís Espinal envia gratuïtament els quaderns CJ.
Si desitgeu rebre'ls, demaneu-los a:

Cristianisme i Justícia

Roger de Llúria, 13 - 08010 Barcelona - Tel. 93 317 23 38
info@fespinal.com - www.cristianismeijusticia.net

cristianismeijusticia

cijusticia

CristianismeIJusticia